

ZANEMARIVANJE I ZLOSTAVLJANJE DJECE NA PODRUČJU BJELOVARA

Vinko Čatipović, Marija Čatipović, Marija Kudumija-Slijepčević, Darko Novalić

Djelatnost za psihijatriju OB Bjelovar, Djelatnost za pedijatriju OB Bjelovar, Specijalistička
pedijatrijska ordinacija dr. Marija Čatipović

Adresa za dopisivanje:

Vinko Čatipović

Djelatnost za psihijatriju

Opća bolnica Bjelovar

Mihanovićeva 8

43000 Bjelovar

SAŽETAK

Studija obrađuje problem zanemarivanja i zlostavljanja djece na području grada Bjelovara. Obrađeni su podaci Policijske uprave Bjelovarsko – bilogorske o zlostavljanju i zanemarivanju djece tijekom 2000. i 2001. godine. Cilj rada je bio prikupiti epidemiološke podatke o zlostavljanoj djeci i zlostavljačima; ocijeniti odnos spola djeteta i vrste zlostavljanja, spola zlostavljača i vrste zlostavljanja, stručne spreme i radnog statusa i vrste zlostavljanja; utvrditi zastupljenost alkoholizma i psihijatrijskih bolesti u obiteljima zlostavljane djece, te ispitati suradnju stručnih službi u postupku otkrivanja zlostavljanja i pružanju pomoći zlostavljanoj djeci. Najčešći zlostavljači su roditelji, posebno otac. Većina zlostavljane djece živi s oba roditelja, «jedinci» su rjeđe žrtve zlostavljanja, mlađa djeca češće od starije braće, zlostavljanje počinje vrlo rano, traje do otkrivanja u prosjeku 1,6 godina. Više od 50% zlostavljača imalo je (djelomičnu ili završenu) osnovnu naobrazbu, 75,96% zlostavljača bilo je nezaposleno. Devetnaestero djece je intervencijom CZSS izdvojeno iz obitelji. Protiv zlostavljača su podnesene 43 prekršajne prijave, 55 krivičnih, određeno je 30 zatvorskih kazni, ne znamo koliko od toga uvjetnih. Dio sudskih postupaka je još u tijeku. Tjelesno je zlostavljano 11,36% dječaka i 31,25% djevojčica (($p=0,0398$), emocionalno je zlostavljano 30,23% dječaka i 22,92% djevojčica ($p=0,429$), zanemarivanju je bilo izloženo 53,49% dječaka i 45,83% djevojčica ($p=0,465$). Muški zlostavljači su počinili u 29,41% slučajeva tjelesno zlostavljanje djece, 36,76% slučajeva emocionalno zlostavljanje, 30,80% zanemarivanje, dok su žene okrivljene u 97,22 % slučajeva za zanemarivanje ($p=0,00000$). Radni status i školska sprema zlostavljača utječu na zlostavljanje kao dio ekonomskog čimbenika, ali ne pokazuju specifičan odnos prema vrsti zlostavljanja. Alkoholizam je češće utvrđen kod majki zlostavljača, pretežno u slučajevima zanemarivanja, bez anamneze psihijatrijskog liječenja. U tim obiteljima zanemarivanje i zlostavljanje počinju znatno

ranije no u obiteljima koje nisu opterećene alkoholizmom. Procjena prevalencije duševnih bolesti zlostavljača nije izvršena zbog nepotpunosti podataka. Zdravstveni djelatnici ne prijavljuju zlostaljanja MUP-u niti CZSS, s druge strane te službe ne uključuju zdravstvene djelatnike u program pomoći zlostavljanoj djeci.

Ključne riječi: zlostavljanje djece

UVOD

Epidemiološki pokazatelji ukazuju na porast zlostavljanja djece, recentni podaci govore o 1% seksualno zlostavljane djece u SAD, 2 do 4 milijuna djece skitnica u Rusiji, 25 tisuća prekršajnih prijava protiv maloljetnika godišnje u Italiji, procjeni ILO (Međunarodna organizacija rada) da oko 250 milijuna djece u dobi 5 do 14 godina radi u ropskim uvjetima diljem svijeta, osobito u Aziji i Africi... Što se dešava u Hrvatskoj? Zadnjih godina, naročito nakon Domovinskog rata, i u Hrvatskoj se sve veća pažnja posvećuje zanemarenoj i zlostavljanoj djeci. Dijelom je to rezultat veće senzibiliziranosti laika i stručnjaka na problem zlostavljanja, o čemu svjedoči sve veći broj članaka u časopisima na tu temu, ali i niz profesionalnih aktivnosti, između kojih izdvajamo rad »Plavog telefona«, «Hrabrog telefona», Psihotrauma centra Klinike za dječje bolesti, Nacionalnog centra za psihotraumu KB «Dubrava», Dječjeg vrtića «Utrina», veliki broj radova na temu zlostavljanja djece prikazanih na Trećem hrvatskom psihijatrijskom kongresu održanom od 25. do 28. rujna 2002. godine u Osijeku «Za duševno zdravlje i međusobno razumijevanje», te V. Kongresu Hrvatskog pedijatrijskog društva održanom od 2. do 5. listopada 2002. godine u Šibeniku pod nazivom «Zanemarivanje i zlostavljanje djece».

Kakvo je stanje na području Županije Bjelovarsko-bilogorske? Studija učinjena 1996. godine koja se obrađivala i problem seksualnog zlostavljanja djece i mladeži, utvrdila je da je od 6149 učenika osnovnih i srednjih škola na području Županije Bjelovarsko-bilogorske 379 afirmiralo iskustvo seksualnog zlostavljanja (1). Četveromjesečno praćenje 63 ispitanika prosječne dobi 17,3 godine izvršeno 2000. godine pokazalo je da je 44,4% ispitanika potpuno

zadovoljno odnosom s roditeljima, dok su ostali različitim izrazima i u različitom stupnju afirmirali nezadovoljstvo obiteljskim interakcijama (2). Anketa provedena 2002. godine u četiri razreda dviju srednjih škola u Bjelovaru, a koja je prema odredbama Obiteljskog zakona definirala i istraživala učestalost pojedinih oblika zanemarivanja i zlostavljanja djece, ukazala je na iznenađujuće visok postotak afirmiranja pojedinih oblika zlostavljanja (neobjavljeni podaci).

Ova studija obrađuje podatke o zlostavljanoj djeci na području grada Bjelovara. Od Policijske uprave Bjelovarsko-bilogorske dobili smo podatke o prijavljenim slučajevima zlostavljanja i zanemarivanja djece i maloljetnika na području Policijske postaje Bjelovar za 2000. i 2001. godinu. Nismo obradili podatke o seksualno zlostavljanoj djeci. Cilj nam je bio:

1. Prikupiti epidemiološke podatke o zlostavljanom djeci, ali i zlostavljačima (spol djeteta, dob, struktura obitelji, trajanje zlostavljanja, srodstvo sa zlostavljačem, spol zlostavljača, stručna sprema i zaposlenost zlostavljača, psihosocijalne reakcije djeteta na zlostavljanje, alkoholizam i psihijatrijsko liječenje zlostavljača, podnosioc prijave, mjere koje je poduzeo CZSS, vrsta pokrenutog postupka, kazna izrečena zlostavljaču.

2. Istražiti slijedeće hipoteze:

a) djeca su ovisno o spolu češće izložena određenim vrstama zlostavljanja

b) postoji povezanost između spola zlostavljača i pojedinih vrsta zlostavljanja

c) stručna sprema i radni status zlostavljača nemaju utjecaja na vrstu zlostavljanja

3. Ocijeniti značaj alkoholizma i psihijatrijskih bolesti u obiteljima zlostavljane djece

4. Ispitati suradnju raznih stručnih službi u postupku detekcije zlostavljanja i pružanja pomoći zlostavljanoj djeci

METODE

Rad je započet s idejom da u kontaktu s PU Bjelovarko-bilogorskom prikupimo polazne podatke o zlostavljanju i zanemarivanju djece na području grada Bjelovara. Očekivali smo dozvolu pristupa osobnim podacima djece i zlostavljača. Slijedom tih podataka planirali smo pratiti školski uspjeh djece i njihovo ponašanje u školi prije, tijekom i nakon otkrivanja zlostavljanja, zatim mjere CZSS poduzete prema zlostavljaču, zlostavljanom djetetu i obitelji u cjelini, kao i podatke o socijalnom statusu obitelji. Zanimao nas je i ishod prekršajnog odnosno krivičnog postupka, o čemu bi informacije dobili pri Općinskom sudu u Bjelovaru, Županijskom sudu u Bjelovaru, odnosno Državnom odvjetništvu. Posebno su nas zanimali podaci o psihijatrijskom liječenju djece, odnosno zlostavljača, prije ili poslije otkrivanja zlostavljanja, koji su evidentirani u Djelatnosti za zaštitu zdravlja dojenčadi, male djece i djece ili Djelatnosti za psihijatriju OB Bjelovar..

Teškoće su se javile na samom početku rada. Djelatnici MUP-a nisu bili sigurni smiju li nam odobriti pristup traženim informacijama, pa je konzultirano Ministarstvo, odgovor kojeg je bio isključiv - podaci su tajni te se nikome, bez obzira na motiv i profesiju, ne može odobriti pristup. Djelatnici PU Bjelovar uvelike su nam izašli u susret, ispunivši anketne upitnike umjesto nas, tako da smo došli bar do dijela podataka, mada anonimnih. Bez imena i prezimena zlostavljača i zlostavljanih nismo mogli slijediti trag informacija na sudu, državnom odvjetništvu, CZSS, školama, pa čak ni u djelatnostima u kojima radimo, Dječjem odjelu i Odjelu psihijatrije OB Bjelovar. Zbog toga smo morali znatno mijenjati primarnu koncepciju rada i suziti cilj rada.

Bazu podataka nam je činila evidencija MUP-a o prijavljenim zlostavljanjima djece na području Bjelovara tijekom 2000. i 2001. godine. Pregledana je evidencija za svako dijete pojedinačno te je ispunjen unaprijed pripremljen upitnik. Tako dobiveni podaci su statistički obrađeni. Pratili smo podatke o spolu djeteta, strukturi obitelji, pretpostavljenom trajanju zlostavljanja, starosti djeteta u vrijeme prijave, psihosocijalnom funkcioniranju djeteta u vrijeme zlostavljanja, psihosocijalnoj pomoći pruženoj djetetu, mjerama CZSS prema djetetu i obitelji. Evidencirali smo i spol zlostavljača, tip srodstva sa žrtvom, naobrazbu i radni status zlostavljača, probleme s alkoholizmom, a tražili smo i podatke o eventualnom psihijatrijskom liječenju. Zanimalo nas je tko je policiji dojavio zlostavljanje, da li je podnesena prekršajna ili kaznena prijava te odluka suda.

Ispitanici su podijeljeni u podskupine i uspoređivani prema spolu, vrsti zanemarivanja odnosno zlostavljanja i sudskom postupku (prekršajni ili krivični). Gdje je bilo moguće i opravdano, značajnost razlika rezultata testirana je hi kvadrat testom.

REZULTATI

Skupinu zlostavljane djece činio je 91 ispitanik, a skupinu zlostavljača 104 ispitanika. Iako se radilo o povezanim ispitanicima zlostavljača ima više jer su neka djeca bila izložena zlostavljanju od strane više osoba. U skupini zlostavljane djece bilo je 43 dječaka i 48 djevojčica. Njihova prosječna dob u vrijeme studije iznosila je 12,49 godina, a u vrijeme pretpostavljanog početka zlostavljanja 9,31 godinu. Procijenili smo da su zlostavljanja u prosjeku trajala 1,6 godinu, prije no što su otkrivena. Najmlađe zlostavljano dijete je bilo staro godinu dana u vrijeme zlostavljanja, a najstarije je imalo 17 godina. Većina djece je živjela s oba roditelja (72), znatno manji broj je živio samo s majkom (17), a po jedno je dijete živjelo s ocem odnosno majkom i očuhom. Samo troje djece su bili jedinci, većina ih je imala braću i /ili sestre, a mnogi su imali i polubraću /polusestre (33). Sestre/braća i polusestre/polubraća nisu bili zlostavljači. Većina zlostavljane djece je po redoslijedu starosti u obitelji pripadala srednjoj dobi (34) ili su bili najmlađi (32). Djeca su bila izložena zanemarivanju (45), emocionalnom zlostavljanju (24), zatim tjelesnom zlostavljanju (20), i navođenju na prosjačenje odnosno kazneno djelo(2). Za 50 djece MUP nije raspolagao podacima o mjerama poduzetim od strane CZSS , u 22 slučaja je obitelj stavljena pod nadzor CZSS, a 19 djece je privremeno izdvojeno iz obitelji, 9 je smješteno u drugu obitelj, a 10 u ustanovu. Nisu poznati podaci o eventualnim psihičkim posljedicama kod zlostavljane djece, iako je evidentirano da je osmero djece odmah zatražilo psihološku pomoć, 22 djece je tijekom zlostavljanja zanemarilo školu, dvoje je uz to manifestiralo smetnje ponašanja u školi, a 11 i izvan škole, troje je imalo i neurotske smetnje. Još 12 djece je pokazivalo smetnje

ponašanja bez školskog neuspjeha, a dvoje neurotske smetnje uz uredno socijalno i školsko funkcioniranje. Među zlostavljačima bilo je 68 muškaraca i 36 žena. Većina je optužena za zanemarivanje djeteta, slijedi emocionalno i tjelesno zlostavljanje. Izvršilac zlostavljanja je u 61 slučaju bio otac, u 28 majka, majka i otac u 6 slučajeva, očuh kod jednog djeteta, kod još jednog očuh i majka. Bez završene osnovne škole je bilo 6 zlostavljača, 48 je imalo osnovnu naobrazbu, 49 SSS a 1 VSS. Većina ih je bila nezaposlena, 4 su umirovljenici, 20 je bilo zaposleno, a za jednog nismo imali podatke. Iako je u 20 obitelji CZSS evidentirao probleme pretjeranog pijenja alkohola u obitelji, nije zabilježeno psihijatrijsko liječenje nijednog ispitanika. Zlostavljanje odnosno zanemarivanje je najčešće prijavio netko od članova obitelji ili ga je otkrila policija u rutinskom radu. Rjeđe su prijave zlostavljanja podnijeli škola i susjedi, a niti u jednom slučaju zdravstveni djelatnik. Zlostavljač je prosljeđen sucu za prekršaje u 43 slučaja, za 55 je podnesena krivična prijava. Državno odvjetništvo je odbilo jednu prijavu, za 33 prijave policija nema daljnje podatke. Pet zlostavljača je kažnjeno novčano, trideset zatvorskom kaznom, kod 4 je obustavljen postupak, a za 58 slučajeva nemamo daljnje podatke.

U skupini zanemarene djece našli smo podjednak broj dječaka i djevojčica (23/22). Njihova prosječna dob je iznosila 7,1 godinu, najmlađe dijete je bilo staro godinu dana, najstarije 15 godina. Većina ih je živjela s oba roditelja, 17 samo s majkom. Samo je jedno dijete bilo jedinac. Po otkrivanju zanemarivanja 17 djece je izdvojeno iz obitelji, za 20 obitelji je određen nadzor, za 8 nemamo podatke. Svi podaci izneseni o psihosocijalnim smetnjama za skupine zlostavljane djece u cjelini vrijede i za skupinu zanemarene djece, jer je samo kod ove skupine MUP bilježio podatke poduzete od strane CZSS. Zanemarivanje je u 27 slučajeva skrivila majka, u 14 otac, jedno očuha, a ostala su rezultat nebrige oba roditelja. Izvršiozi zanemarivanja su većinom bili nezaposleni (42), nikakvu naobrazbu nije imalo 6 ispitanika, 27 ih je završilo OŠ, 23 je imalo

SSS. Kod 17 su zabilježeni problemi s alkoholom. Zanimarivanje je u 41 slučaju otkrila sama policija, u 10 slučajeva je prijavu podnijela škola, u 5 član obitelji. Podnesene su krivične prijave, epilog je djelatnicima MUP-a nepoznat.

Od 24 emocionalno zlostavljana djeteta 14 je bilo dječaka i 10 djevojčica, prosječne dobi 11,78 godina, najmlađe dijete je u vrijeme zlostavljanja imalo 3, a najstarije 17 godina. Sva su djeca živjela u potpunim obiteljima, jedno dijete je bilo jedinac, petero je bilo najstarije, a desetero najmlađe dijete u obitelji. Nisu poznati podaci o intervenciji CZSS, o psihičkom stanju djeteta, niti pruženoj psihičkoj pomoći. Policija nije evidentirala probleme vezane uz alkohol u obiteljima emocionalno zlostavljane djece, a nisu praćene emocionalne smetnje niti smetnje ponašanja kod zlostavljane djece. Zlostavljači su bili isključivo očevi, u jednakom omjeru osnovne i srednje naobrazbe, šestero je bilo zaposlenih, jedan umirovljenik, ostali nezaposleni. Nitko nije psihijatrijski liječen. Zlostavljanje su prijavljivali članovi obitelji ili susjedi, prijave su predane prekršajnom sudu, u jednom slučaju državnom odvjetništvu, u tri slučaja je određena novčana kazna, u sedamnaest zatvorska.

Tjelesnom zlostavljanju je bilo izloženo 20 djece, 5 dječaka i 15 djevojčica, svi su potjecali iz potpunih obitelji, prosječne dobi 11,63 godina u vrijeme zlostavljanja, najmlađe je bilo staro 2 godine, najstarije 17 godina. Samo je jedno dijete bilo jedinac, 4 je bilo najstarije a 8 najmlađe dijete u obitelji. Evidentirano je da je jedna obitelj stavljena pod nadzor CZSS. Nije praćeno psihičko stanje djeteta, niti pružanje psihološke pomoći. U dva slučaja je evidentiran alkoholizam u obitelji djeteta, ali se zlostavljač nije liječio. Zlostavljači su bili očevi, samo jedna majka. Jedan je imao VSS, šestero je imalo samo osnovnu naobrazbu, ostali SSS. Dvoje je bilo zaposlenih, jedan umirovljen, ostali nezaposleni. Prijave su predali članovi obitelji, rjeđe susjedi i policija. U 20 slučajeva prijava je upućena prekršajnom sudu, jedna državnom odvjetništvu, u 13 slučajeva

određena je zatvorska kazna, u dva novčana, u tri je postupak obustavljen, a za ostale nema podataka.

Zabilježena su i dva slučaja navođena na kazneno djelo odnosno prosjačenje, u oba su žrtve bili dječaci. Prvi dječak je živio s ocem, braćom i sestrama, u obitelji je srednje djetete, prosjačenjem se bavio od devete godine života, te je zakazivao u školi. Na prosjačenje ga je navodio otac, nezaposlen, koji je imao osnovnu naobrazbu, nije bio psihijatrijski liječen niti ovisnik o alkoholu. Drugi dječak je bio izložen zlostavljanju od druge godine života, punih petnaest godina, tijekom kojih je slabo učio i razvio smetnje ponašanja, te je nakon intervencije policije smješten u drugu obitelj. Dječakov otac je bio nezaposlen, osnovne naobrazbe, imao problema s alkoholom ali se nije psihijatrijski liječio. U oba slučaja prijave su predane državnom odvjetništvu, a epilog nije poznat djelatnicima MUP-a.

Probleme vezane uz neumjereno pijenje alkohola CZSS je evidentirao u 20 obitelji, niti u jednoj obitelji sa samo jednim djetetom. Od 35 žena okrivljenih za zanemarivanje 15 je po ocjeni CZSS imalo probleme s alkoholom, a od 21 muškarca okrivljenog za zanemarivanje 7 je imalo problem pretjeranog pijenja alkohola. Unutar tih brojeva nalazi se 5 slučajeva alkoholizma oba roditelja. Djeca koja su bila izložena zlostavljanju ili zanemarivanju u obiteljima opterećenim alkoholizmom bila su prosječno stara 5,5 godina, dakle znatno mlađa od prosjeka dobi zlostavljane djece u obiteljima bez problema alkoholizma. Najstarija djeca su i ovdje bila rjeđe evidentirana kao žrtve, u odnosu na mlađu braću i sestre. U 85% obitelji s problemom alkoholizma radilo se o krivičnom djelu zanemarivanja. CZSS je često intervenirao, u jednom slučaju s mjerom nadzora, sedmero djece je smješteno u drugu obitelj, isto toliko u ustanovu. Evidentirana su i psihosocijalni poremećaji djece: kod jednog djeteta slabljenje školskog uspjeha, kod 6 djece se uz školsko zakazivanje javljaju i smetnje ponašanja u školi a kod dva djeteta

smetnje ponašanja u školi i izvan škole. Kod dvoje djece javile su se kombinacije školskog zakazivanja s neurotskim smetnjama. Četvoro djece je upućeno psihologu. Bez ikakve naobrazbe je bilo 6 zlostavljača, 9 je imalo SSS a 3 osnovnu naobrazbu. Prijave je podnio član obitelji u 5 slučajeva, a policija je sama otkrila 13 slučajeva. Jedan slučaj je predan prekršajnom sudu a 17 državnom odvjetništvu, izrečena je jedna kazna zatvora, ostali procesi su u tijeku.

Prekršajnom sudu su predane 43 prijave, 19 zbog tjelesnog zlostavljanja djece, 24 zbog emocionalnog zlostavljanja. Radilo se o 18 dječaka i 24 djevojčice, u prosjeku starih 11,71 godinu, redom iz kompletnih obitelji. Samo dvije djevojčice nisu imale niti brata niti sestru, za 16 je evidentirano da su bili najmlađi u obitelji. Nisu evidentirane psihosocijalne teškoće djeteta, nije poznato sadašnje stanje djeteta, niti da li im je pružena psihološka pomoć. CZSS je zabilježio u jednom slučaju alkoholizam člana obitelji, ali ne i psihijatrijsko liječenje. Zlostavljači su redom bili očevi, 17 s osnovnim obrazovanjem, jedan s VSS, ostali sa SSS, 6 je bilo stalno zaposlenih, 2 umirovljenih. Prijavu je najčešće izvršio član obitelji. U 30 slučajeva sud je odredio zatvorsku kaznu, u 5 novčanu kaznu, u 4 slučaja je postupak obustavljen, za ostale postupak nije okončan ili je ishod nepoznat. Policija je predala državnom odvjetništvu 61 krivična prijava, za 49 djece, 25 dječaka i 24 djevojčice, srednje dobi 7,24 godine. S oba roditelja je živjelo 30 djece, jedno s majkom i očuhom, 17 samo s majkom, jedno samo s ocem. Samo je jedna djevojčica bila jedino dijete u obitelji, trinaestero djece su bili najmlađi članovi svojih obitelji. Procjenjuje se da su djeca bila izložena zlostavljanju prosječno 3 godine prije otkrivanja zlostavljanja. Podneseno je 56 krivičnih prijava za zanemarivanje, jedna za emocionalno zlostavljanje, dvije za tjelesno zlostavljanje, te po jedna za navođenje na kazneno djelo i za navođenje na prosjačenje. Prema socijalnoj anamnezi u obiteljima osoba protiv kojih su podnesene kaznene prijave alkoholizam je

bio prisutan u 19 slučajeva, ali nisu evidentirani podaci o eventualnom psihijatrijskom liječenju počinitelja. Podnošenje prijave državnom odvjetništvu zahtijevalo je kompletniju obradu djece, te su za 41 dijete poznati podaci o psihosocijalnom statusu i mjerama CZSS. Svih osam slučajeva zabilježene intervencije psihologa vezano je uz ovu skupinu djece. Uz očeve zlostavljače ovdje se javljaju i majke kao nosioci krivičnog djela zanemarivanja djeteta. 6 ispitanika bez završenog osnovnog obrazovanja nalaze se među majkama okrivljenim za zanemarivanje djece. Dvanaest zlostavljača je bilo zaposleno, dvoje u mirovini. Pet dojava je izvršio član obitelji, deset škola, ostalo policija. Za 20 slučajeva je odvjetništvo pokrenulo krivični postupak, jedna prijava je odbijena, za ostale se ne zna daljnji tijek.

Dodatnu širinu u doživljaju problema pružit će pogled iz drugog kuta. Pogledajmo intervencije djelatnika PU Bjelovarsko-bilogorske po odredbi čl. 94. i 118. Obiteljskog zakona za razdoblje 01.01.2001. do 31.12.2001. godine. Radi se o propuštanju roditeljske skrbi o zabrani noćnih izlazaka djeci do 16 godina. Ukupno je 69 djece zatečeno izvan svojih domova u vremenu iza 23 sata bez pratnje punoljetne osobe, od toga 60 u vremenu od 23,00 do 01,00 sati, a 9 u vremenu od 01,00 do 03,00 sati. Troje djece je izravno odvedeno u roditeljski dom, ostali su odvezeni u prostorije PP gdje su ih preuzeli roditelji. Glede razloga propuštanja roditeljske skrbi u 61 slučaju se radilo o dozvoli roditelja, u 8 slučajeva o neposlušnosti roditelju. Većina djece je bila starija od 12 godina, sedmero je bilo mlađe od 12 godina, 52 je bilo muškog spola, 17 ženskog. Od 7 osoba mlađih od 12 godina 5 je bilo ženskog spola. U svih 69 slučajeva pismenim dopisom je obaviješten nadležni CZSS.

U vremenskom razdoblju od 01.01. do 31.12.2001. godine na području PU bjelovarsko-bilogorske zaprimljen je 431 zahtjev za intervencijom policije, koji se odnosio na slučajeve obiteljskog nasilja. Kod 335 intervencija utvrđeno je postojanje elemenata prekršaja ili kaznenog djela, te je podnesena prekršajna ili kaznena prijava. Sveukupno je obiteljskim nasiljem u navedenom periodu oštećeno 619 osoba. Od 134 osoba koje su nakon intervencije privedene u prostorije MUP-a 116 ih je zadržano u službenim prostorijama. Zadržane su osobe kod kojih je alkotestiranjem utvrđena visoka koncentracija alkohola u organizmu, a postojala je opasnost da će nastaviti s nasilničkim ponašanjem. Zbog posljedica obiteljskog nasilja kazneno je prijavljeno 16 osoba: 2 osobe su optužene za teško ubojstvo u pokušaju, 7 za nanošenje teške tjelesne ozljede, 1 zbog prijetnje, 1 za silovanje, 3 zbog zapuštanja i zlostavljanja djeteta, 2 zbog nasilničkog ponašanja u obitelji (čl. 215A KZ). Ovim kaznenim djelom je oštećeno 26 osoba, od toga 8 maloljetnika i 5 djece, 19 osoba je bilo ženskog spola. U većini slučajeva kazneno djelo je počinio otac odnosno suprug. Ako analiziramo prekršajne prijave vidimo da je počinitelj najčešće suprug (40,8%) ili izvanbračni suprug (6,55%), otac (20,72%), ali i sin (15,86%), rjeđe supruga (4,44%) ili kćerka (1,27%). Žene su češće žrtve 71,04% ukupno oštećenih u prekršajima). U 59 slučajeva žrtve su bili maloljetnici ili djeca. Gledajući žrtve u cjelini u 6,34% slučajeva radilo se o maloljetnicama, 3,38% slučajeva maloljetnicima, muškoj djeci u 1,48% slučajeva i u 1,27% slučajeva ženskoj djeci. Navedenim brojevima treba dodati 146 maloljetnih osoba koje su bile prisutne prilikom vršenja prekršaja, a nisu neposredno oštećene prekršajem. U slučajeva nasilničkog ponašanja u obitelji CZSS je obaviješten u 325 slučajeva.

RASPRAVA

Službene informacije o broju zlostavljane djece, u svijetu i kod nas, ukazuju na porast broja prijavljenih zlostavljanja. Vjerujemo da je to rezultat osvješćivanja ljudi, usvajanja stava u kojem dijete nije ničije vlasništvo, ni majčino ni očevo... Zadovoljni smo što je sve rjeđe mišljenje: «Ja sam te rodio, ja ću ti suditi...» (3). Porast broja prijavljenih zlostavljanja djece može biti i posljedica realnog porasta zlostavljanja. Svjedoci smo velikih društvenih promjena, raspada klasičnih obitelji i porasta nasilja, od obiteljskog do društvenog i međunarodnog, što se odražava se i na odnos odraslih prema djeci, posredno i neposredno.

Upitana je i vjerodostojnost podataka kojima raspolažemo. Govorimo o dinamici tzv. «tamnih brojeva», čije značenje poznajemo i na primjeru ovisnosti. Na jedno prijavljeno (ne)djelo dolazi znatno veći broj neprijavljenih. Po podacima MUP-a 1999. godine prijavljena su 353 slučaja seksualnog zlostavljanja djece. Ako znamo da u Hrvatskoj ima 1200000 djece, a u prosjeku svaka treća žena i svaki 6 muškarac afirmiraju iskustvo seksualnog zlostavljanja prije 14. godine, lako možemo izračunati očekivani godišnji broj zlostavljane djece. A što je tek s psihičkim zlostavljanjem, tjelesnim zlostavljanjem, zanemarivanjem, za koje vjerujemo da su češći od seksualnog?

Djeca smatraju «normalnim dobiti batine». (4), a roditelji često pitaju: «Pa zar jedan šamar može škoditi..?» Komentirat ćemo te stavove s par citata. Montaigne, francuski pisac i filozof iz 16. stoljeća je zapisao: »Strogoća i prisiljavanje u sebi nose nešto sužanjsko. Zato vjerujem da s

nasiljem nikada ne možemo dosegnuti ono što možemo dosegnuti razumom, mudrošću i vještinom». Spomenimo i Goethea: «Djeca bi se mogla rađati već potpuno odgojena, kada bi njihovi roditelji bili odgojeni»(5).

Najčešći izvršioци zlostavljanja djeteta su roditelji. Web stranica National Foundation for Abused and Neglected Children (<http://www.gangfreekids.org/childAbuse2.html>) iznosi podatke prikupljene u 49 država SAD-a 1997. godine. Prema tom izvoru u 80% slučajeva zlostavljači su roditelji. Freud je u tumačenju uzroka neuroza dugo dvojio između tvrdnje da je uzrok stvarana seksualna zlouporaba u djetinjstvu, često od strane ukućana, nasuprot tvrdnje da je riječ o fantazijama. Danas nismo sigurni da nije trebao ostati pri prvom tumačenju. Kako objasniti zlostavljane djeteta od strane vlastitih roditelja? Jasno da se djeca od roditelja razlikuju po interesima, stavovima, socijalnim aktivnostima, a i genetski(6), ali razlike ne opravdavaju zlostavljanje. Brehm u knjizi o životu životinja (7) objašnjava nagonске osnove materinstva. Bez obzira na nagonску uvjetovanost sigurna privrženost razvit će se samo uz skrbnika osjetljivog na djetetove znakove i potrebe(8). Osoba koja drugoj nanosi bol ne osjeća patnju zlostavljanog ili je osjeća na neadekvatan način. U društvenom životu takvi ne-empatijski odnosi nisu rijetki, opisane su čak i situacije javnog ponižavanja studenata u fakultetskom miljeu (9). Moguće objašnjenje je da i sami zlostaljači u najranijem djetinjstvu nisu doživjeli roditeljsku ljubav, zato ne prepoznaju bol koju nanose drugima. Svoja neintegrirana iskustva prenose dalje neposredno na okolinu(10), posebno na svoju djecu. U začaranom krugu nemogućnosti prevazilaženja vlastite traume oštećuju naredni život. Poznate su i druge reakcije nastale kao posljedica zlostavljanja u djetinjstvu. Neke zlostavljane osobe razvijaju trajnu nesigurnost, u odrasloj dobi pokazuju potrebu za učestalim medicinskim intervencijama, stalno provjeravajući svoje stanje i tražeći potporu (11). Dio zlostavljane djece će se u odrasloj dobi suočiti s

problemom vlastitog i tuđeg zlostavljanja birajući profesionalne ili dragovoljne aktivnosti u udrugama koje pružaju pomoć zlostavljanoj djeci(12). Naravno, dio zlostavljane djece je prirodno obdaren velikom kreativnom snagom te uspijeva u krugu osoba izvan obitelji naći osobu od povjerenja, uz čiju pomoć prevladaju teško iskustvo djetinjstva.

Zašto su djevojčice češće izložene fizičkom zlostavljanju u odnosu na dječake? Fizički su slabije, lakše ih je svladati. Manja je opasnost da će u godinama skorog odrastanja toliko fizički ojačati da bi se zlostavljač morao bojati osvete. Odnos oca i sina obilježen je rivalitetom koji ne valja potencirati.

U ulozi zlostavljača najčešće nalazimo oca (13). Kada se računa u relativnim odnosima vidimo da je očuh ipak česti zlostavljač od oca(14). Uloga majke i oca u životu djeteta je različita. Život nastaje u majčinom tijelu, pod njenim srcem, dijete je u dijelu života doista sastavni, neodvojivi dio nje same. Porodajem se ta dva bića fizički razdvajaju, ali psihološki su i dalje jedna cjelina. Otac izbavlja dijete iz simbioze. Omogućava razvoj spolnog identiteta na različit način kod dječaka i djevojčica. Ima značajnu ulogu u formiranju super-ega. Majka je biološki determinirana, osuđena da daje svoje tijelo za dijete, svoj život za njegov. Otac biološki mora biti malo sebičan, da bi sačuvao pristup partnerici mora izgurati dijete iz simbioze, sina mora spriječiti u incestu. Razlike su i sociološke. Muškarce i žene se uči da se ponašaju i misle na način koji pojačava biološke razlike. Muškarci su u ranoj socijalizaciji poticani na agresivnost, a žene na pasivnost. Dječaci se priklanjaju većim skupinama vršnjaka i rizičnim aktivnostima, nasuprot djevojčica koje se zabavljaju unutar manjih, zatvorenih i tajnovitih skupina. Na stres muškarci i žene različito reagiraju, muškarci pribjegavaju reakciji «borba ili bijeg», žene zaštiti djeteta i recipročnom altruizmu (15). Specifičnost današnjeg vremena je upitna hegemonijska

muškost. U tim okolnostima dio mladih muškaraca prihvaća oblik integracije preuveličane muškosti, u kojem nasilje igra važnu ulogu. (16).

Upravo zbog navedenih spolnih razlika uloga oca u razvoju djeteta je neosporiva, što potvrđuju i biološka istraživanja. Muška djeca koja odrastaju bez oca imaju povišenu razinu kortizola i nižu raznu testosterona u krvi, u odnosu na djecu koja odrastaju u kompletnoj obitelji(17). Kod djece u dobi od 6 godina zapaženo je manje agresije i depresije ukoliko odrastaju uz bar jednu odraslu mušku osobu u obitelji(18).

Studijom smo utvrdili da je većina zlostavljane djece živjela s oba roditelja, ali je u skupini zanemarene djece bilo mnogo djece koja su živjela sa samohranim majkama. Zanemarivanje djece u obiteljima samohranih majki povezujemo s njihovim lošijim ekonomskim i stambenim statusom, te socijalnom izolacijom (19). Niža učestalost zlostavljanja nalazi se u obiteljima s manje od četiri člana (20), što se tumači ekonomskim čimbenicima. Mi smo našli znatno manji broj zlostavljanih «jedinaca» u odnosu na djecu s većim brojem braće i sestara. Starija djeca su rjeđe zanemarena i zlostavljana zbog veće snage, samostalnosti i brojnijih socijalnih kontakata. Po logici veće izloženosti slabijih i socijalno izoliranih pod višim rizikom su hendikepirana djeca (21). Radni status i školska sprema zlostavljača utječu na zlostavljanje kao dio ekonomskog čimbenika, te ne pokazuju specifičan odnos prema vrsti zlostavljanja.

Djeca na emocionalno zlostavljanje reagiraju razvojem mnogobrojnih i raznolikih smetnji(22). Teicher je dokazao na odraslim ispitanicima koji su u djetinjstvu bili zlostavljani oštećenje hipokampusa i amigdala, koji su bogati receptorima za kortizol. Pretjerana podraženost receptora tijekom ponavljanih zlostavljanja dovodi do njihova trajnog oštećenja(23). Poremećen je i rad HPA osi(24). Ovi podaci obavezuju nas da svakom zlostavljanom djetetu osiguramo

rutinsku psihološku pomoć, a prema daljnjoj procjeni pedopsihijatrijsku i opće zdravstvenu pomoć.

Omjer zanemarivanja, emocionalnog zlostavljanja i tjelesnog zlostavljanja na našem uzorku je iznosio 2,25:1,2:1. National Foundation for Abused and Neglected Children govori o omjeru 11,7:1:5,48. Studija rađena u Estoniji pokazuje da je 65% djece afirmiralo emocionalno zlostavljane, 20% dječaka i 11% djevojčica fizičko zlostavljanje, 35% seksualno zlostavljanje (25). Razlike su rezultat nepotpunosti podataka, različitim pristupima u radu i obradi podataka, kao i brojnim teškoćama izrade ovakvih studija (26).

Nije upitno treba li liječnik zlostavljanje prijaviti, već način na koji će to učiniti, a da ne povrijedi interese pacijenta (27). Moramo znati da se načini i mogućnosti rada policije i CZSS uvelike razlikuju. Liječniku je najprikladnije kontaktirati socijalnog radnika nadležnog CZSS, te dati podatke o zlostavljaču, a sam liječnik mora procijeniti prednosti i nedostatke rane identifikacije žrtve. Pri tome podrazumijevamo da će liječnik odmah osigurati psihološku i medicinsku pomoć djetetu. CZSS može akciju prema zlostavljaču pokrenuti i na osnovi prijave liječnika, koji za okolinu ostaje anonimna (28). Smisao cijele akcije je brza i sigurna detekcija zlostavljača, kojeg nakon toga treba zakonskim mjerama udaljiti od djeteta. U dječjim klinikama razvijenih zemalja dječje sobe u kojima su smještena djeca čiji status pobuđuje sumnju na zlostavljanje ili zanemarivanje se stavljaju pod cjelodnevni video nadzor, bez znanja roditelja. Snimke služe kao dokazni materijal u postupku protiv zlostavljača (29).

Što čine CZSS i policija kada otkriju zlostavljanje djeteta? Procesuiraju zlostavljača, odrede nadzor nad obitelji, izdvoje dijete iz obitelji itd. Moramo znati da u pravilu zaposlenici tih službi nisu educirane pružiti psihološku i medicinsku pomoć djetetu. Mi, zdravstveni djelatnici (pedijatri, liječnici opće medicine, dječji psiholozi, psihijatri itd), ne smijemo dozvoliti da dijete

tijekom tog procesa ostane nezaštićeno. Dozvolite da citiram Kafku: «...Gregor je čekao uzalud. Jutros, kad su vrata bila zaključana, svi su htjeli da uđu k njemu, a sada, kad je on otvorio jedna, dok su ostala očito bila otključana tokom dana, sada nitko više nije dolazio...» (30) Moramo surađivati, kroz multidisciplinarne timove educiranih profesionalaca (31) ili «Centre za prevenciju, otkrivanje liječenje zlostavljane djece» (13), ili bilo koje druge oblike suradnje.

Među zlostavljačima nalazimo osobe s ozbiljni poremećajem ličnosti (29), a čest je i alkoholizam (32). Psihijatrijska bolest roditelja predstavlja faktor rizika za zlostavljanje odnosno zanemarivanje djeteta(33). Naše mišljenje najbolje odražava Frankl: «Na svijetu postoje samo dvije ljudske rase, rasa ljudskih i rasa neljudskih ljudi. Obje su rase posvuda proširene...» (34). Slična razmišljanja iznose brojni autori. Neki roditelji doživljavaju dijete neželjenim, očekuju da dijete udovolji njihovim željama i potrebama, a ne obratno.(35). Analiza osobnost očeva koji su počinili incest pokazuje da su to osobe sklone jakoj pobožnosti, moralistični i fanatični, a struktura obitelji je patrijarhalna i tradicionalna. Pedofili su također često religiozni i moralistični.. (36). Spomenuta studija «Komersijalno iskorištavanje djece u SAD, Kanadi i Meksiku» je pokazala da su «najčešće mušterije koje djeci plaćaju za seks oženjeni muškarci koji i sami imaju djecu».

Razmotrimo zanimljivo pitanje: «Da li je izlaganje djeteta u roditeljskom domu pasivnom pušenju zlostavljanje?» (37). Roditelji znaju da djetetu škodi dim cigarete, a ipak neće prestati pušiti. Ne niječemo smisao edukacije roditelja, treba iskorijeniti stavove da je batina odgojno sredstvo, da otac ima pravo fizički kažnjavati ostale članove obitelji itd. Odrasle osobe neće nakon te informacije promijeniti svoj stav, ali će biti svjesni drugačijeg stava okoline i društva u cjelini, što moraju respektirati. Edukativne programe treba prvenstveno usmjeriti prema djeci u osnovnim školama i predškolskom obrazovanju. Programi trebaju djecu naučiti da ne prihvaćaju

ponude nepoznatih ljudi, da se jasno i glasno suprotstave neželjenim dodirima, pa čak i kad dolaze od roditelja. Ponavljani razgovori o toj temi u školi olakšat će djeci prijavljivanje zlostavljača, pa čak i kada su to roditelji. Nastavnike, ali i liječnike, odgajatelje u predškolskim ustanovama itd. treba putem kratkih tečajeva educirati u pogledu prepoznavanja zlostavljanja i načina prijavljivanja. Kad se već desi zlostavljanje treba učiniti sve da se ono brzo prepozna, zlostavljača procesuirati, a djetetu pruži maksimalna pomoć. U nestašici novca Centri za prevenciju, otkrivanje i liječenje zlostavljane djece, multidisciplinarni timovi, dječji psihoterapeuti itd., ne predstavljaju bližu budućnost. U međuvremenu bi trebalo javnosti obznaniti brojeve telefona pri CZSS i MUP-u, bolnicama i sl., putem kojih mogu dobiti informacije o tome što je, a što nije zlostavljanje, načinu prijavljivanja zlostavljača, pomoći djeci, itd... Značajne su i ekonomske mjere, poboljšanje imovinskog stanja obitelji, organizirane dnevne skrbi za djecu, preventivni programi koji uključuju i kućne posjete itd., ali neće biti značajnih rezultata bez pravednog kažnjavanja počinitelja (38.). «Još uvijek zlostavljanje djeteta nije sudski prioritetni predmet, procesuiranje kasni, traje dugo a dijete ja za to vrijeme pod istim krovom sa zlostavljačem. Još uvijek se dijete odstranjuje iz obitelji a ne zlostavljač. Kazne su blage i u 70% slučajeva uvjetne.» (13). Zalažemo se za brz pravosudni postupak i oštro kažnjavanje zlostavljača.

ZAKLJUČAK

Zanemarivanje i zlostavljanje najčešće vrše roditelji ili skrbnici. Braća i sestre, odnosno polusestre i polubraća nisu prijavljivani kao zlostavljači. U analiziranom uzorku ženska su djeca bila značajno više izložena tjelesnom zlostavljanju ($p=0,040$), nije bilo statistički značajne razlike u odnosu spola i zanemarivanja ($p=0,465$) odnosno emocionalnog zlostavljanja ($p=0,429$). Sva emocionalno i tjelesno zlostavljana djeca živjela su s oba roditelja, samo u skupini zanemarene djece sedamnaestoro djece je živjelo samo s majkom, a jedan dječak koji se bavio prosjačenjem živio je samo s ocem. Jedinci su bili rijetko žrtve zanemarivanja i zlostavljanja, u cijelom uzorku samo su tri djevojčice bili jedinci, jedna je bila izložena zanemarivanju, druga emocionalnom a treća tjelesnom zlostavljanju.. Starija djeca su bila rjeđe izložena zlostavljanju i zanemarivanju u odnosu na mlađe sestre i braću. Zanemarivanje i zlostavljanje smo utvrdili i kod vrlo male djece, zanemarivanje kod djeteta starog godinu dana, tjelesno zlostavljanje kod djeteta starog dvije godine i emocionalno zlostavljanje kod djeteta starog tri godine. Kao zlostavljači majke su se gotovo isključivo javljale u skupini osoba koje su izvršile zanemarivanje djece, dok se muškarci javljaju kao izvršioци svih oblika zlostavljanja i zanemarivanja. Kod majki koje zanemaruju djecu često je prisutan alkoholizam. MUP je evidentirao mjere CZSS poduzete prema zanemarenoj djeci i psihosocijalne smetnje koje manifestiraju ta djeca, prvenstveno vezano uz obradu u

krivičnim predmetima. Za većinu djece MUP nema zabilježene takve podataka, kao što nema ni podataka o intervencijama psihologa i sadašnjem psihosocijalnom statusu djeteta. Utvrdili smo da je 46,15% zlostavljača imalo osnovnu naobrazbu, 5,77% nikakvu, 47,11% SSS i 0,96 VSS. Razlika između srednje i osnovne naobrazbe je značajna samo kod zlostavljača u skupini tjelesno zlostavljane djece ($p=0,045$). Čak 75,96% zlostavljača je nezaposleno, ali razlika nije statistički značajna spram zaposlenih u skupini zanemarivanja ($p=0,3674$), kao ni kod emocionalnog i tjelesno zlostavljanja ($p=0,6523$ i $p=0,1834$). U 20 slučajeva zanemarivanja i zlostavljanja evidentiran je alkoholizam u obitelji, ali nije zabilježeno niti jedno psihijatrijskog liječenja. Alkoholizma je najčešće evidentiran kod majki koje su zanemarivale djecu. Informacije o postupku suda prema osobama osumnjičenim za zlostavljanje djece nepotpune su, iako se radi o prijavama podnesenim prošle i prethodne godine dio sudskih procesa još nije okončan. U predmetima za koje je podnošena prekršajna prijava radio se o slučajevima lakšeg tjelesnog zlostavljanja i emocionalnog zlostavljanja, a prosječna dob djece je iznosila 11,71 godinu. U slučajevima krivičnih prijava prosječna dob djece je iznosila 7,24 godine, radilo se pretežno o slučajevima zanemarivanja djeteta. Posebno smo prikazali slučajeve propuštanja roditeljske skrbi o zabrani noćnih izlazaka djeci do 16 godina kao specifičnom obliku zanemarivanja, pri čemu ističemo da su u 88,4% roditelji djetetu dozvolili noćni izlazak. Zastrašujuće velik je broj slučajeva nasilja u obitelji (335 prijava podnesenih u jednoj godini), s ogromnim brojem uključene djece (73 su žrtve nasilja, 146 svjedok nasilja). Nedostatak suradnje je obostran.

LITERATURA:

1. Turković M, Čatipović V. Preddelinkventno ponašanje djece i mladeži Bjelovarsko-bilogorske županije. *Polic sigur* 1998; 7: 59-73.
2. Čatipović V, Novalić D. Mentalna higijena mladih: utjecaj edukacije ne promjene stavova i ponašanja. *Liječ Vjesn* 2002; 124: 15-19.
3. Vasiljević N. *Taras Buljba*. 13 izd. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1948.
4. Vlašić-Cicvarić I, Korotaj Z, Frančula I, Prpić I, Palčevski G, Valerijev A. Stavovi djece o «batinama». *Pediatr Croat* 2002; 46Suppl 3: 33-34.
5. Hafner M. *Zlata pravila življenja*. Ljubljana: Tiskarna Učne delavnice, 1974.
6. Schuiling GA. Honor your father and your mother. *J Psychosom Obstet Gynecol* 2001; 22: 215-9.
7. Brehm EA. *Život životinja*. Zagreb: Prosvjeta, 1989.
8. Vasta R, Haith MM, Miller AS. *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 1998.
9. Nicholson S. Helping to break the cycle of abused medical students becoming abusing teachers. *BMJ* 2002; 325: 47
10. Skuse D, Bentovim D, Hodges J, Stevenson J, Abndreou C, Lanyado M, New M, Williams B, McMillan D. Risk factors for development of sexually abusive

behaviour in sexually victimised adolescent boys: cross sectional study. *BMJ* 1998; 317: 175-179.

11. Smith D, Pearce L, Pringle M, Caplan R. Adults with a history of child sexual abuse: evaluation of a pilot therapy service. *BMJ* 1995; 310: 1175-1178.
12. Buljan-Flander G. Seksualno zlostavljanje djece. *Pediatr Croat* 2002; 46Suppl 3: 15-18.
13. Tomić K, Fattorini I. Fizičko zlostavljanje djece. *Pediatr Croat* 2002; 46Suppl 3: 11-12.
14. Radhakrishna A, Bou-Saada IE, Hunter WM, Catellier DJ, Kotch JB. Are father surrogates a risk factor for child maltreatment. *Child Maltreat* 2001; 6: 281-9.
15. Geary DC, Flinn MV. Sex differences in behavioral and hormonal response to social threat: commentary on Taylor et al (2000). *Psychol Rev* 2002; 109: 745-50.
16. Haralambos M, Holborn M. *Sociologija – teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing, 2002.
17. Flinn MV, England BG. Social economics of childhood glucocorticoid stress response and health. *Am J Phys Antropol* 1997; 102: 33-53.
18. Marshall DB, English DJ, Stewart AJ. The effect of father figures on child behavioral problems in families referred to child protective services. *Child Maltreat* 2001; 6: 290-9.
19. Roberts I, Pless B. For debate: Social policy a cause childhood accidents: the children of lone mothers. *BMJ* 1995; 311: 925-928.

20. Parkinson GW, Adams RC, Emerling FG. Taking time to assess for domestic violence. *Clinical Reviews* 2001; 11: 27-31.
21. Gonzelvo O. Maltreatment of children with disabilities: Characteristics and risk factors. *An Esp Pediatr*; 56: 219-223.
22. Kocijan_Hercigonja D. Emocionalno zlostavljanje djece. *Pediatr Croat* 2002; 46Suppl 3: 12-15.
23. Teicher MH, Andersen SL, Polcari A, Anderson CM, Navalta CP. Developmental neurobiology of childhood stress and trauma. *Psychiatr Clin North Am* 2002; 25: 397-426.
24. De Bellis MD, Chrousos GP, Dorn LD, Burke L, Helmers K, Kling MA, Trickett PK, Putman FW. Hypothalamic-pituitary-adrenal axis dysregulation in sexually abused girls. *J Clin Endocrinol Metab* 1994; 78: 249-55.
25. Kovac K. Pediatricians meet to tackle child abuse in former Soviet bloc. *BMJ*; 324: 756.
26. Begovac I, Begovac B. Psihička traumatizacija djece i adolescenata. *Soc psihijat* 2002; 30: 85-92.
27. David TJ. Ethical debate: child sexual abuse: when a doctor`s duty to report abuse conflicts with a duty of confidentiality to the victim. *BMJ* 1998; 316: 55.
28. Wynne J. Social services can act on anonymous information about abuse. *BMJ* 1998; 316: 56.
29. Wise J. Video surveillance uncovers parental child abuse. *BMJ* 1997; 315: 1111-1116.
30. Kafka F. *Preobražaj*. Beograd: Narodna knjiga, 1978.

31. Karlović A, Čosić I. Suradnja vladinog i nevladinog sektora u intervenciji i prevenciji na području zlostavljanja djece. *Pediatr Croat* 2002; 46Suppl 3: 30-32.
32. Dube SR, Anda RF, Felitti VJ, Croft JB, Edwards VJ, Giles WH. Growing up with parental alcohol abuse: exposure to childhood abuse, neglect, and household dysfunction. *Child Abuse Negl* 2001; 25: 1627-40.
33. Walsh C, MacMillan H, Jamieson E. The relationship between parental psychiatric disorder and child physical and sexual abuse: findings from the Ontario Health Supplement. *Child Abuse Negl* 2002; 26: 11-22.
34. Frankl EV. *Zašto se niste ubili?* Zagreb: Provincijal franjevac trećoredaca, 1997.
35. Flannery BR. *Posttraumatski stresni poremećaj – vodič za žrtve: Liječenje i oporavak.* Osijek: Izvori, 1998.
36. Davison GC, Neale MJ. *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja.* Jastrebarsko: Naklada Slap, 1999.
37. Ferrence R, Ashley M. Protecting children from passive smoking. *BMJ* 2000; 321: 310-311.
38. FeLzen CJ. Child maltreatment 2002: Recognition, reporting and risk. *Pediatr Int* 2002 ; 44: 554-60